

UOT 159.9

Səriyyə Əkbər qızı İsaçada
Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCID 0009-0007-1144-233X
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(4\).153-156](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).153-156)

**VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ
EMOSİONAL-İRADI SFERANIN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ-PEDAQOJİ
ŞƏRTLƏRİ**

Сария Акбар гызы Исазаде
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ
ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ,
ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ**

Sariyya Akbar Isazade
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Baku State University

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION
OF THE EMOTIONAL-VOLITIONAL SPHERE IN JUNIOR SCHOOLCHILDREN
DEPRIVED OF PARENTAL PROTECTION**

Xülasə. Elmi məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərdə emosional-iradi sferanın formalaşmasının psixoloji-pedaqoji şərtləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə araşdırılmışdır. Məqalədə qeyd edilir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması bir tərəfdən uşağın emosional dəstəyə və rahatlığa ehtiyacı olduğu zaman mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Digər tərəfdən qaydalara və normalara riayət etmək tələbi uşağın davranış seçimini məhdudlaşdırır.

Açar sözlər: *kiçik yaşlı məktəblilər, emosional-iradi sfera, emosional dəstək, psixoloji-pedaqoji şərtlər, emosional inkişaf*

Аннотация. В научной статье в психологическом аспекте последовательно исследованы психолого-педагогические условия формирования эмоционально-волевой сферы у младших школьников. В статье утверждается, что формирование эмоционально-волевой сферы школьника младшего возраста, лишённого родительской опеки, представляет собой сложную систему взаимоотношений, когда, с одной стороны, ребенок нуждается в эмоциональной поддержке и комфорте, а с другой стороны, требование следовать правилам и нормам ограничивает выбор поведения ребенка.

Ключевые слова: *младший школьник, эмоционально-волевая сфера, эмоциональная поддержка, психолого-педагогические условия, эмоциональное развитие*

Abstract. The scientific article examines psychological assistance, especially in the psychological aspect, in the logical and pedagogical aspect of the formation of the emotional-volitional sphere in younger schoolchildren. The article argues that the formation of the emotional-volitional sphere of a primary school student thanks to supervision is a complex system of relationships when, on the one hand, the child needs emotional support and comfort. On the other hand, the requirement to follow rules and norms limits the choice of behavior.

Keywords: *junior schoolchild, emotional-volitional sphere, emotional support, psychological and pedagogical conditions, emotional development*

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda emosiyaları insanın həyat fəaliyyəti üçün xarici və daxili vəziyyətlərin qiymətləndirilməsini və şəxsi əhəmiyyətini əks etdirən proseslər kimi fərqləndirirlər. Hisslər və emosiyalar insanın özünə və ətraf aləmə subyektiv münasibətini əks etdirməyə xidmət edir. V.Q. Krisko ümumi fiziki, əmək, intellektual, əxlaqi və estetik ilə yanaşı emosional inkişafı da fərqləndirir. Alimin fikrincə, "uşağın emosional inkişafı onun ətrafdakı reallıq hadisələrinə həssas və düzgün cavab vermək bacarığında, kortəbii emosional impulsları və reaksiyaları, psixi vəziyyətləri düzgün idarə etmək bacarığında ifadə olunur" [2].

M.İ. Enikeyev emosiyaları mühüm xarici təsirlər əsasında fərdin həyatı üçün faydalı və ya zərərli olmasının duyğusal əks olunmasına əsaslanan davranışın impulsiv tənzimlənməsinin psixi prosesi kimi təyin edir [1,s.61]. Fikrimizcə, kiçik yaşlı məktəblilər üçün ən xarakterik hal davranışın impulsiv tənzimlənməsidir. Yaşayış şəraitinin çoxobrazlılığı emosionallığın müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirir.

Emosional həyatın müxtəlif təzahürləri insanın keçirdiyi affektlərdə, şəxsi emosiyalarda, hissələrdə, əhval-ruhiyyədə, frustrasiya və stressdə təzahür edir. Ən güclü emosional reaksiya insan psixikasını tamamilə ələ keçirən və bütövlükdə vəziyyətə vahid reaksiyanı əvvəlcədən təyin edən şiddətli, güclü və nisbətən qısamüddətli emosional hal olan affektidir.

Kiçik məktəb yaşlı dövründə hissələr çox vaxt davranış motivinə çevrilən iradi hərəkətlərdə mühüm rol oynayır. Bu yaş mərhələsində iradə və hissələrin inkişafı daimi qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Bəzi hallarda hissələr iradənin inkişafına kömək edir, digərlərində isə maneə yaradır. Hisslər insanın mədəni-emosional inkişafının ən yüksək məhsuludur. Onlar müəyyən mədəniyyət sahəsinə daxil olan obyektlər, fəaliyyət növləri və insanlarla sıx əlaqəlidirlər.

Hisslər aydın şəkildə müəyyən edilmiş obyektiv xarakter daşıyan sabit psixi vəziyyətlərdir, onlar bəzi obyektlərə (real və ya xəyali) sabit münasibət bildirirlər. İnsanlar hissələr olmadan yaşaya bilməzlər, onlar kiməsə və ya nəyə öz hissələrini bildirməyə çalışırlar. İstiqamətindən asılı olaraq hissələr əxlaqi (insanın başqa insanlarla münasibət təcrübəsi), intellektual (idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli hissələr), estetik (sənəti, tə-

biət hadisələrini dərk edərkən gözəllik hissələri), praktiki (insanlarla əlaqəli hissələr) hissələr kimi xarakterizə olunurlar. Hisslər çox davamlı və uzunmüddətli ola bilər.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması bir tərəfdən uşağın emosional dəstəyə və rahatlığa ehtiyacı olduğu zaman mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Digər tərəfdən qaydalara və normalara riayət etmək tələbi uşağın davranış seçimini məhdudlaşdırır. Bizim vəziyyətimizdə tərbiyə metodu "tərbiyə olunan tərbiyənin subyektidir" ilkin mövqeyinə əsaslanır. Buna görə də, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərin emosional-iradi sferasının formalaşdırılması vəzifəsi sosial mühitin, müəllimlərin və ətrafdakı insanların şagirdin emosional sferasına göstərdiyi müsbət təsirləri təşkil etmək və bunun fonunda onlara müsbət münasibət formalaşdırmaqdır.

Yaşlıların vəzifəsi valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin müsbət modellərə uyğunluğunu formalaşdırmaq deyil, həm də ona mənfi hadisələrə qarşı durmağı öyrətməkdir. Həmçinin, tədqiqatımızda nəzərə alırıq ki, kiçik yaşlı məktəblilərin normativ davranışı üçün motivasiya birbaşa formalaşmış, o konkret situasiya motivlərinin yaradılmasını, uşağın onun üçün əhəmiyyətli olan birgə fəaliyyətə cəlb edilməsini tələb edir.

Beləliklə, biz valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması prosesini uşağın mühüm ehtiyaclarını nəzərə alaraq onu fəaliyyətə cəlb etməklə emosional vəziyyətini sabitləşdirən və onun iradi keyfiyyətlərinin formalaşması yolu ilə davranış normaları və qaydaları haqqında biliklərin mənimsənilməsi, onların şəxsi münasibətlərə daxil edilməsi, həmçinin norma və qaydalara riayət etmək üçün obyektiv ehtiyacın inkişafına istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü tərbiyəvi təsir kimi müəyyən edirik.

A.M. Proxojana görə, emosional-iradi sferanın formalaşması sosial şəraitdən asılıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, uşağın emosional vəziyyətinin sabitləşməsi və iradi keyfiyyətlərin formalaşması valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilər üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinə və normativ davranış forma-

larına daxil edilən optimal pedaqoji şəraitin yaradılmasını tələb edir [3].

Elmi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatın nəzəri təhlili əsasında valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması üçün aşağıdakı psixoloji-pedaqoji şərtləri müəyyən etdik:

* **Birinci şərt** - valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin həm fərdi xüsusiyyətlərini və imkanlarını, həm də onun əvvəlki inkişaf vəziyyətini nəzərə almağa yönəlmiş təhsil prosesinin subyektləri arasında münasibətlərin humanistləşdirilməsidir. Kiçik yaşlı məktəbli oxuduqlarını kifayət qədər dərk etmədikdə və ya böyüklərlə ünsiyyətdə inkişaf etməkdən praktiki olaraq məhrum olduqda xüsusilə bu çox vacibdir. Müasir məktəbin təhsil prosesində humanistləşdirmə prinsipinin həyata keçirilməsi problemi M.V. Çumakovun elmi tədqiqatlarında araşdırılmışdır [4].

***İkinci şərt** valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərin yaxın inkişaf zonalarının və aktual tələbatlarını, imkanlarını nəzərə alaraq fəaliyyətin təşkilidir. *Aktual inkişaf zonası* əvvəlki inkişafın nəticəsi, yəni uşağın müstəqil olaraq əldə etdiyi nəticələndir. *Yaxın inkişaf zonası* perspektiv kimi gələcək üçün xarakterikdir, uşağın hazırkı təcrübəsi və yaşı üçün daha mürəkkəb olan fəaliyyətlərdə böyüklərin köməyi ilə əldə etdiyi nəticələndir.

Qeyd etdiyimiz **üçüncü şərt** valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara şəxsi-sosial yanaşmadır. Şəxsi-sosial konsepsiyanın müəllifi L.İ. Qrisenko vurğulayır ki, "hər bir insanın özünəməxsusluğunu dərk etməsi yalnız digər insanlarla müqayisədə mümkündür. Amma bu şəxsi özünüdərk prosesinin sərbəst və uğurlu olması üçün o, kortəbii ünsiyyətdə deyil, icmada baş verməlidir və effektiv təhsil xüsusi bir cəmiyyət növündə - kollektivdə həyata keçirilir" [42, s.4].

***Dördüncü şərt** başqa bir insanın problemlərinə, təcrübələrinə, onun mənəvi dünyasına maraqla xarakterizə olunan dialoq ünsiyyətidir. Dialoq valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəbli ilə yaşlıların dialoq vəziyyətlərinin birgə müzakirəsini əhatə edir. Belə bir müzakirə yalnız uşağın şəxsiyyətinə və onun rəyinin əhəmiyyətinə hörmət mühitində, böyük-

lərin sosial rollarının arxa plana keçdiyi və daha çox nəzərdə tutulduğu zaman mümkün olur.

Dialoq zamanı kiçik yaşlı məktəblilər vəziyyəti başa düşmədən diqqətlə dinləmək, başqalarının sözünü kəsməmək və qəti şəkildə mühakimə etməmək bacarığını öyrənirlər. Uşaqlarda davranış və hərəkətlərinin nəticələrini qabaqcadan görmək qabiliyyətinin inkişafı xüsusilə vacibdir.

***Beşinci şərt** kimi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın gərginliyini azaltmağa və psixi təzyiqləri aradan qaldırmağa sövq edən psixoloji rahatlıq mühitinin yaradılmasını hesab edirik. Bu mühit xüsusilə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün çox vacibdir. Qorxu, yüksək səviyyədə narahatlıq, qeyri-müəyyənlik və inamsızlıq psixoloji stressin səbəbləridir. Müsbət emosional vəziyyət emosional səviyyədə tərbiyəvi təsirləri qəbul etmək üçün əsas təşkil edir.

Kiçik məktəb yaş dövrü uşaq şəxsiyyətinin, xüsusən də emosional və iradi sferanın inkişafında mühüm mərhələdir. Doğulanda uşaq yalnız emosional cəhətdən yetkin, güclü iradəli bir insan olmaq üçün imkanlara malikdir. Uşaq bu keyfiyyətləri böyüklərin təşkil etdiyi tərbiyə prosesində əldə edir. Tədris prosesi isə elə qurulmalıdır ki, biliklərin, inancların və əməli hərəkətlərin üzvi vəhdətini təmin etsin.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində aşağıdakı məntiqi əlaqələr ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir:

*problemləli vəziyyətə cavab olaraq davranış qaydaları, onun təzahürləri haqqında məlumatlara diqqət yetirmək;

* arzu olunan davranış nümunələri və metodlarını təyin etmək;

* qaydanın, standartın, nümunənin həyata keçirilməsinə emosional müsbət münasibətin ortaya çıxması, arzu olunan davranışa yiyələnmək üçün daxili motivasiya;

* öz hərəkətlərini planlaşdırmağı öyrətmək, öyrənilən qaydalara, standartlara uyğun davranışı təşkil etmək, göstərişlər vermək və onların yerinə yetirilməsini yoxlamaq, müvəffəqiyyəti gücləndirmək;

* müvafiq motivasiya olduqda arzu olunan hərəkətlərdə sistemli məşqlər təşkil etmək. Nəticədə sabit mənə yaradan motivasiyaya və

vərdiş halına gələn arzu olunan davranış tərzinin xarakter xüsusiyyətinə keçid baş verir.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısına əsaslanaraq valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailədə olan şəraitdə uşaqların emosional-iradi sferasının formalaşmasına töhfə verən pedaqoji tələblərə aşağıdakılar daxil edirik:

- Uşağın mənfi emosiyalarını aradan qaldırmağa çalışdığı bütün hallarda onu həvəsləndirmək;

- Uşaqlara oyun texnikalarının öyrətmək;

- Uşağın qrup oyunlarına, eyni tapşırıqları alan və uğurları üçün yarışan 3-4 uşaqdan ibarət komandalara daxil etmək, bu zaman impulsiv uşağa baş rol təyin etmək məsləhətdir.

- Uşağın dramatik, tanış süjetli oyunlara cəlb etmək;

- Xüsusi nümunələrdən istifadə edərək uşağa hərəkətlər və təcrübələr arasındakı fərqi göstərmək və s.

Beləliklə, məlum oldu ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilə-

rin uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində emosional-iradi sferasının formalaşması emosional vəziyyətin sabitləşməsi, motivasiyasının formalaşması və birgə fəaliyyətdə iradi keyfiyyətlərin inkişafına qədər mərhələlərlə baş verir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki nəticələrinə əsasən kiçik yaşlı məktəblilərin uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində olduqları şəraitdə emosional-iradi sferanın formalaşması sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr işlənib hazırlanmış və praktikada tətbiq edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində uşaqların emosional-iradi sferası mərhələlərlə inkişaf etdirilməsinə, uşaqlarda motivasiyanın yaranmasına tələbat vardır.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərdə emosional-iradi sferanın formalaşmasının psixoloji-pedaqoji şərtləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Еникеев, М.И. Общая и юридическая психология [Текст] / М.И. Еникеев. - СПб.: Питер, - 2006. - 320 с.
2. Крысько, В.Г. Психология и педагогика: Схемы и комментарии [Текст] / В.Г. Крысько. - М.: Изд-во ВЛАДОС ПРЕСС, -2001. - 368 с.
3. Прихожан, А.М. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении [Текст] / А.М. Прихожан, Н.П. Толстых // Психология развития. - СПб: Питер, -2001. С. 144-154.
4. Чумаков М.В. Эмоциональные аспекты волевой регуляции: Монография. - Курган, 2005.

E-mail: seris.isazade@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024